

स्वीकारशील

संदेशी



कुमार – युवा वयोगटामध्ये
कृतिशील देशभक्तीची बीजं रुजविण्यासाठी
निव्वळ भावनिक आवाहनं पुरेशी होत नाहीत.
देशभक्ती कशी व्यक्त करायची
हे सांगणाऱ्या छोट्या-मोठ्या कृतींची साखळी
त्यांच्यासमोर मांडावी लागते.
त्या कृतींमागचा विचारही समजावून सांगावा लागतो.
स्वदेशी व्रताचे पालन हे शालेय वयापासून
आचरणात आणता येईल असे
कृतिशील देशभक्तीचे एक रूप !

स्वदेशी व्रत म्हणजे केवळ स्वदेशी वस्तूंचा वापर नव्हे !
या मातीत विकसित झालेल्या जीवनशैलीचे
विविध पैलू समजावून घेणे,
त्याचा यथार्थ अभिमान बाळगणे,
त्यातील कालोचित गोष्टींचा अंगिकार करणे अन्
कालबाह्य गोष्टींमध्ये योग्य ते बदल करणे म्हणजे
स्वदेशीचा डोळसपणे स्वीकार करणे होय.

स्वदेशी जीवनशैलीच्या विविध पैलूंचा उलगडा करणारं,
कुमारांसाठी लिहिलेलं पुस्तक म्हणजे 'स्वीकारशील स्वदेशी'

स्वहित- स्वत्व- संस्कृती- स्वातंत्र्य यांच्या
जपणुकीसाठी आणि संवर्धनासाठी
स्वदेशी व्रताचे पालन करणाऱ्या सर्वांना
हे पुस्तक पथदर्शक ठरेल असा विश्वास वाटतो.



छात्र प्रबोधन प्रकाशन, पुणे
किंमत : ₹ १००



स्वीकारशील स्वदेशी

'रोजच्या आचरणातील स्वदेशी'
या 'छात्र प्रबोधन' मधील
लेखमालेतील लेखांचा संग्रह

संपादन
अभया टोळ

छात्र प्रबोधन
ज्ञान प्रबोधिनी
५१०, सदाशिव पेठ,
पुणे - ४११०३०.



स्वीकारशील स्वदेशी

‘रोजच्या आचरणातील स्वदेशी’ या ‘छात्र प्रबोधन’मधील शके १९२२ ते २४ (इ.स. २०००-२००२) या काळात प्रसिद्ध झालेल्या लेखमालेतील लेखांचा संग्रह

प्रकाशक व मुद्रक :

प्रा. महेन्द्र सेठिया
संपादक, ‘छात्र प्रबोधन’,
ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे ३०.

© स्वामित्व प्रकाशकाच्या स्वाधीन

अक्षर जुळणी :

छात्र प्रबोधन, ज्ञान प्रबोधिनी, पुणे ३०.

मुखपृष्ठ व अंतर्गत सजावट

डॉ. मालती आगटे

प्रथम आवृत्ती :

सौर श्रावण शके १९२६ (ऑगस्ट २००४)

द्वितीय आवृत्ती :

सौर मार्गशीर्ष शके १९२९ (डिसेंबर २००७)

पुनर्मुद्रण १ :

सौर अग्रहायण शके १९४६ (डिसेंबर २०२४)

किंमत :

₹ १००



प्रस्तावना

२००३ मध्ये पुण्यात इस्राईलनिवासी प्रख्यात डॉ. रूव्हेन योसेफ भारतभेटीवर आले होते. त्यांच्या संशोधनाच्या पारदर्शिका दाखवून झाल्यावर त्यांनी शेवटची एक वेगळीच पारदर्शिका दाखवली. त्याबद्दल सांगताना ते म्हणाले की, त्यांनी जो निसर्ग-जतनाचा प्रकल्प चालू केला आहे तो तिथल्या काही लोकांना न आवडून तो एक-दोनदा उद्ध्वस्त केला गेला आणि तरी ते चिकाटीने परत उभे राहिले. आज त्यांच्या संशोधन संस्थेला अनेक नामवंत, अभ्यासू मुद्दाम भेट देत असतात. नाउमेद न होता, जिद्दीने उभे राहण्याच्या त्यांच्या या प्रवृत्तीमुळे ते वेगळे आहेत असे लोकांना जाणवत राहते. तसेच विविध प्रकारच्या लोकांशी त्यांच्या वागण्यात असलेली सहजताही अनेकांना भावते. ते पुढे म्हणाले की ही चिकाटी, सहजता माझ्यात कुठून आली याचा मी शोध घेतला. तेव्हा याचे मूळ माझ्या भारतातल्या वास्तव्यात आहे हे जाणवले.

वयाची पहिली पंधरा वर्षे डॉ. योसेफ भारतात वाढले आणि इथेच चिकाटीचे धडे त्यांनी घेतले. शाळेत असताना वर्गातील विविध धर्मीय, पंथीय सहाध्यायींबरोबर वाढताना सहजता अंगात मुरली होती. त्यामुळे इस्राईलमध्ये गेल्यावरसुद्धा ते त्यांच्यासाठी सहज होते. हे ऐकल्यानंतर बरे वाटले आणि लक्षात आले की आपल्यातले वेगळेपण कुणी दाखवून दिले की, आपण त्याच्या मूळाचा शोध घ्यायला लागतो ही आपली सहजप्रवृत्ती आहे. ज्यावेळेस तो गुण, ती प्रवृत्ती ही समाजात अनेकांकडे जाणवते तेव्हा त्याचा उगम आपल्या प्रांतात, राज्यात, देशातील परंपरेत आपण शोधायला लागतो आणि परंपरा हीच त्याचा उगम आहे हे जाणवते. या परंपरेमागे काही वैचारिक बैठक, पूर्वपीठिका आहे का याचा अभ्यास करायला लागलो की परंपरेतून, उपजत शहाणपणातून इथे तयार झालेली 'संस्कृती' म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसते तर वेगळ्या शब्दात सांगायचे झाले तर 'स्वदेशी' असते.

स्वदेशी म्हटले की विदेशी कपड्यांची होळी, स्वातंत्र्यलढा असेच काहीसे काहीजणांच्या डोळ्यांसमोर उभे राहते. स्वदेशीच्या नावाखाली 'जुनं ते सोनं' असे म्हणत कधीही प्रगती न करणारे किंवा फक्त चकाकते त्यामागे विचार न करता धावणारे, स्वतःला पुरोगामी म्हणवून घेणारे आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अंधानुकरण करणारे अशी दोन टोके दिसतात. आज आपण पारतंत्र्यात नसताना स्वदेशीचा आग्रह कशासाठी? उदारीकरणाच्या युगात स्वदेशीचा मागे खेचणारा आग्रह कशासाठी? असेही कुणाला वाटले असेल.

थोडे मागे वळून बघितले तर आपल्या पूर्वजांनी जीवनाच्या अनेक अंगांचा साकल्याने विचार केलेला दिसतो. त्यामागची वैचारिक भूमिका स्पष्ट करणारा, स्वाभिमान वृद्धिंगत करणारा, आचरणीय अशा लेखांचा संग्रह **स्वीकारशील 'स्व'देशी** मध्ये केला आहे.

स्वदेशी म्हणजे जे जे भारतीय आहे ते ते जवळ करणे, दुरुस्त करणे, वाढवणे, सुधारणे आणि काढून टाकणेसुद्धा. विद्यार्थी असतानाच आपले देशपण कशाकशात आहे, ते कसे वाढवायचे हे प्रत्येकाने शिकले पाहिजे. अशी स्वदेशी कशाकशातून व्यक्त होते यासंबंधी **स्वदेशी-तात्पुरती आणि नेहमीची** या लेखात ऊहापोह केलेला आहे. स्वदेशी वस्तूची खरेदी या तात्पुरत्या स्वदेशीच्या पत्तीकडे जाऊन व्यापक स्वदेशी विषयीचे मूलभूत चिंतन आपण पहिल्या लेखात पाहूया.

आपली आहारपद्धती, खेळ, आरोग्य यांमध्ये इथल्या ऋतुमानानुसार, प्रदेशानुसार, प्रकृतीच्या विविधतेनुसार, उपजत शहाणपणातून, अनुभवातून साकारलेल्या, पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित केलेल्या ज्ञानाची मांडणी इथे केलेली आहे. ज्यावेळेस जगभर खेळात फक्त शारीरिक आरोग्य-वर्धनाचाच विचार केला जात होता, तेव्हा भारतात शरीर-मन यांची परस्परपूरक सांगड घातली तर त्याचा व्यक्तिमत्त्वासाठी कसा उपयोग होतो, यासंबंधीचा विचार कसा केला गेला हे **स्वहिताची स्वदेशी** या भागात बघूया.

राम राम, नमस्कार, वण्णक्कम अशा विविध भाषांमधील अभिवादानातून त्या त्या प्रांतीयांची आपल्याला ओळख होत असते. विविधता हे भारताचे वैशिष्ट्य आहे. इथल्या विविधतेने नटलेल्या परंपरेचा पाईक होण्याची वचनबद्धता आपण प्रतिज्ञेतून व्यक्त करत असतो. पोशाख, अभिवादन, भाषा यांतून त्या त्या प्रांताचा परिचय आपणास होतो. भारतामध्ये ललित वाङ्मयातून त्या त्या मातीतला विचार, हुंकार सहज सुंदरपणे प्रकट होताना दिसतो. हे वेगळेपण जपायचे असेल तर वाङ्मयातील समृद्धी आपण जपली पाहिजे.

तसेच कालगणनेचा, दिनदर्शिकेमागचा शास्त्रीय विचार हा एक आपल्या पूर्वजांच्या शास्त्रशुद्ध बैठकीचा, निरीक्षणाचा, अभ्यासाचा परिचय करून देतो. प्रत्यक्ष आचरणातील स्वदेशी या सूत्राचा दैनंदिन व्यवहारात वापर कसा व का करायचा हे स्वत्वासाठी स्वदेशी मध्ये स्पष्ट केले आहे.

निसर्गाशी जवळीक ही आपल्या संस्कृतीची खासियत आहे. हे वेगळेपण आपले सण, उत्सव, पूजा यांमध्ये दिसते. रवींद्रनाथ टागोरांनी म्हणून ठेवले आहे की, निसर्गाशी असलेल्या एकात्मतेची जाणीव माणसाच्या मनात निर्माण झाल्याशिवाय माणसाचे मन खऱ्या अर्थाने विकसित होणार नाही, जीवनातल्या खऱ्या आनंदाचे अनुभव घ्यायला समर्थ होणार नाही. हा निसर्गानुभव, एकात्मतेचा विचार हा नुसता सण, उत्सव, पूजा इतक्यांपुरता मर्यादित नाही तर आपण जिथे वास्तव्य करणार त्या घराचा, वास्तूचा विचार ऋतुचक्राशी समन्वय साधणारा असण्यासाठी त्यामागे काय शास्त्र आहे याचा शोध स्वदेशी संस्कृती मध्ये घेतला आहे.

ई.एफ. शूमाखर यांनी 'Small is beautiful' या पुस्तकात म्हटले आहे की, 'Indians are survival artists', कमीतकमी गरजांमध्ये ते जगू शकतात. तेव्हा जगभर साधनसंपत्तीचा तुटवडा निर्माण झाला तर हे लोकच फक्त जगतील; कारण त्यांना ही जगण्याची कला साधली आहे. पण हे चित्र बदलत चालले आहे. आपण दिवसेंदिवस चंगळवादी बनत चाललो आहोत. त्यातून प्रसारमाध्यमांनी आपल्याला अशी भुरळ घातली आहे की, आपण मनाने पाश्चिमात्य संस्कृतीचे गुलाम बनत चाललो आहोत. त्यातून इथल्या व्यापाऱ्यांच्या पोटावर पाय आणि परदेशी व्यापाऱ्यांचे उखळ पांढरे होत आहे. पर्यायाने आपल्याच पायावर आपण कुऱ्हाड मारत आहोत, याची जाणीव स्वदेशी ग्राहक व्रत या लेखातून करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जैविक विविधता सांभाळली पाहिजे, आपल्या अस्तित्वासाठी त्याची गरज आहे; हे पर्यावरण, प्रदूषणाच्या प्रश्नांमधून आपल्या मनावर बिंबवले जात आहे. तसेच त्या त्या प्रांताचा वेगळेपणा टिकला तरच संस्कृती संवर्धन व परस्परांमध्ये देवाण-घेवाण होऊ शकते. वेगळेपण टिकणे म्हणजे स्वदेशी बाणा. स्वदेशी बाणा म्हणजे काय, तो कसा वाढवायचा, स्वराज्यासाठी व स्वतःच्या अस्तित्वासाठी त्याची काय गरज आहे, याची वैचारिक मांडणी 'स्वीकारशील' स्वदेशी बाणा या लेखात केली आहे. वरील दोन्ही लेख स्वराज्यासाठी स्वदेशी मध्ये पाहूया.

जीवनाला, व्यक्तिमत्त्वाला सुसंस्कृत करणारे अंग म्हणजे कला! संगीत,

नृत्य, शिल्प, चित्रकला या कलांमध्ये भारतीयांचे विशेष योगदान काय आहे? त्यांचे प्रकार कोणते? भारतीय कला म्हणजे काय? त्यात भारतीयत्व कुठे व कसे प्रकट होते? याची तोंडओळख परिशिष्टामध्ये ओळख भारतीय कलांची या अंतर्गत करून दिली आहे. एक सौंदर्योपासक, कलासक्त होण्यासाठीची ही फक्त सुरवात आहे. या कलांची, स्वतंत्र व खोलात जाऊन ओळख करून घ्यायची असेल तर तो स्वतंत्र पुस्तकाचा विषय आहे. मर्यादिमुळे इथे थोडक्यात मांडणी केलेली आहे.

स्वहितासाठी, स्वत्वासाठी, संस्कृतीसाठी आणि स्वराज्यासाठी 'स्वदेशी' या विषयांतर्गत लेखांमधून आपण आचरणीय स्वदेशीचा परिचय करून घेणार आहोत. लहानपणी आपण अनुकरणातून शिकत असतो. कुमारवयात विविधांगी अनुभवातून, वाचन करून, समजून घेऊन, ते आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करावा अशी अपेक्षा असते. कोणत्याही देशाला प्रगतीकडे वाटचाल करताना आधुनिकातले आधुनिक बनण्याचा ध्यास घ्यावा लागतो; पण त्या जोडीनेच स्वत्व टिकवायचे असेल तर डोळसपणे, विचारपूर्वक स्वदेशीचे आचरण व्हावे लागते. यासाठी स्वीकारशील 'स्व'देशीचा खटाटोप.

– अभया टोळ

दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने...

छात्र प्रबोधन तपपूर्तीनिमित्त प्रकाशित झालेल्या या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीचे विद्यार्थी-पालक-शिक्षक यांनी चांगले स्वागत केले. अनेक ठिकाणी मूल्यशिक्षण, गटचर्चा यांसाठी यातील लेखाचे वाचन व चर्चा केल्याचे अनेकांनी सांगितले. पहिल्या आवृत्तीत अनवधानाने राहून गेलेल्या चुका दुरुस्त करून ही दुसरी आवृत्ती तुमच्यापर्यंत पोहोचवताना आनंद होत आहे. जागतिकरणाच्या लाटेवर आपला ठसा उमटवायचा असेल तर स्वदेशीच्या विविध अंगांचा डोळसपणे व आग्रहपूर्वक स्वीकार व्हायला हवा. कुमार वयोगटापासून याची सुरवात करण्यासाठी, त्यांच्या घडणीसाठी धडपडणारे पालक-शिक्षक-संघटक यांना हे पुस्तक निश्चितच उपयोगी पडेल असा विश्वास वाटतो.

– प्रकाशक

स्वीकारशील 'स्व'देशी

अ.क्र. लेखाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ
१. स्वदेशी-तात्पुरती आणि नेहमीची	वा. गिरीश बापट	९
● स्वहिताची स्वदेशी		
२. आपली आहारपद्धती	श्री. यशवंत लेले	१७
३. आपले खेळ	श्री. विश्वनाथ गुर्जर	२१
४. आपले आरोग्यशास्त्र	श्री. विश्वनाथ गुर्जर	२५
● स्वत्वासाठी स्वदेशी		
५. पोशाखातील स्वदेशी	श्री. सुभाष देशपांडे	३१
६. अभिवादनातील स्वदेशी	श्री. सुभाष देशपांडे	३५
७. भाषेतील स्वदेशी	श्री. यशवंत लेले	३९
८. कालगणनेतील स्वदेशी	श्री. यशवंत लेले	४४
● स्वदेशी संस्कृती		
९. स्वदेशी सण, उत्सव	श्री. सुभाष देशपांडे	४९
१०. स्वदेशी पूजन संस्कृती	श्री. यशवंत लेले	५३
११. स्वदेशी गृहरचना	श्री. दिलीप कुलकर्णी	५६
● स्वराज्यासाठी स्वदेशी		
१२. स्वदेशी ग्राहक व्रत	श्री. राम डिंबळे	६३
१३. 'स्वीकारशील' स्वदेशी बाणा	वा. गिरीश बापट	७१
● परिशिष्ट		
● ओळख भारतीय कलांची		
१४. भारतीय चित्रकला	वा. मालती आगटे	७९
१५. भारतीय संगीत	श्री. समीर दुबळे	८५
१६. भारतीय नृत्य	वा. सुचेता भिडे-चापेकर	९०
१७. भारतीय शिल्पकला	वा. गो. बं. देगलूरकर	९५